

1. Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen: maatschappelijke veranderingen en politiek leiderschap

Jan Berting

1. Inleiding

Immer voortschrijdende economische en maatschappelijke veranderingen voeden onophoudelijk oude en nieuwe politieke stromingen, die trachten deze veranderingen op een of andere wijze te beïnvloeden. De ideologieën van de 19^e en de 20ste eeuw waren de denkkaders, waarop het politieke denken was gebaseerd: het liberalisme, het communisme, het socialisme, het conservatisme, de katholieke organische maatschappij-opvatting, de calvinistische soevereiniteitsleer, maar ook het nationaal-socialisme en het fascisme. In onze tijd lijkt de betekenis van deze ideologieën sterk te zijn afgenomen. Men spreekt wel van ‘Het einde van de ideologie’ (Bell, 1960) en zelfs van ‘Het einde van de geschiedenis’ (Fukuyama, 1989). Niettemin staan wij voortdurend bloot aan de maatschappelijke en culturele gevolgen van de verdergaande technologische en economische veranderingen, die thans worden aangeduid als de ‘mondialisering’. Die mondialisering is echter een proces, dat reeds eeuwen geleden is ingezet vanuit West-Europa. De vraag doet zich dan ook voor wat de oorzaken zijn van de ondergang van de ideologieën. Het antwoord hierop is dat het thans duidelijk is geworden, dat het neoliberalisme of het neokapitalisme de enige correcte interpretatie van de ontwikkelingen in de wereld geeft. Er zijn geen alternatieven. Dientengevolge dient het politieke handelen op nationaal en internationaal niveau pragmatisch te zijn. Pragmatisme houdt dan in, dat het politieke beleid er op gericht moet zijn het maatschappelijke en culturele leven aan te passen aan de onvermijdelijke technologische en economische ontwikkelingen. Wanneer wij deze gedachtegang als juist aanvaarden, dan betekent dat onvermijdelijk dat, anders dan in de meeste eerder genoemde denkkaders, onze maatschappelijke en culturele toekomst in feite al vastligt. De toekomst is er een van een verdere doordringing van het maatschappelijke leven door de markt, een verdere aftakeling van de maatschappelijke instituties en een verder opdringen van het egoïstisch individualisme. Het betekent ook een verdere homogenisering van de productie van de massamedia. Dit gaat gepaard met een toenemende onderwerping van werknemers aan de rationele beheersing van het arbeidsproces en aan de wisselvalligheden van de marktverhoudingen, ten koste van individuele autonomie en creativiteit. Dit alles gaat samen met een verschraling van de democratische besluitvorming, waarin de invloed van de burger steeds beperkter lijkt te worden en vraagstukken over de toekomst van onze samenleving niet meer op de politieke agenda komen.

Zoals in het verleden de ingrijpende economische en maatschappelijke veranderingen leidden tot sociale bewegingen, die zich keerden tegen het vrijwel onbelemmerde voortschrijden van het kapitalisme, zo kunnen wij ook thans *tegenbewegingen* waarnemen, die zich keren tegen de huidige gang van zaken en de zeer eenzijdige interpretatie van de economische en maatschappelijke ontwikkelingen waarop deze berust. Onder die tegenbewegingen kunnen wij die rekenen, die ervan overtuigd zijn dat de mondialisering weliswaar een feitelijke ontwikkeling is, maar dat het probleem bij deze ontwikkeling gelegen is in *de ideologie van de mondialisering*: de collectieve voorstelling als zouden er voor de geschetste technologisch-economische ontwikkelingen en de maatschappelijke effecten daarvan, geen politieke alternatieven mogelijk zijn, die zouden kunnen leiden tot een andere, meer wenselijke, toekomst. Wij kunnen hierbij denken aan antimondialiseringsbewegingen, maar ook de bewegingen die zijn gericht op de bescherming van het natuurlijke en maatschappelijke milieu.

Daarnaast zijn er vele reacties op de modernisering die, dan wel een defensieve opstelling kiezen, gericht op het behoud van wat men als het 'eigene' beschouwt, dan wel een radicaal agressieve opstelling kiezen, die is gericht tegen het geheel van de bestaande politieke instituties. Wij kunnen hierbij denken aan populistische en fundamentalistische bewegingen, zoals deze zich ook manifesteren in Nederland en in de Nederlandse politiek, vooral sinds eind 2001.

In deze bijdrage willen wij in de eerste plaats nader ingaan op de verschillende typen van *politiek leiderschap*, die met deze populistische en fundamentalistische bewegingen naar voren komen. De spectaculaire politieke successen van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 in Rotterdam (35% van de stemmen) en bij de landelijke verkiezingen van 15 mei 2002 (17% van de stemmen), waren duidelijk een gevolg van het publieke optreden van Pim Fortuyn. Ook het in een recordtijd uiteenvallen van de LPF hangt nauw samen met het wegvallen van zijn leiderschap toen hij op 6 mei werd vermoord. Deze ontwikkelingen richten de aandacht uiteraard op de vraag naar het specifieke van dit leiderschap, door Ellemers (2002: 2-8) terecht gekenmerkt als charismatisch leiderschap.¹ In onze bijdrage zullen wij nader ingaan op dit type leiderschap, alsmede op het leiderschap in fundamentalistische bewegingen. Wij richten de aandacht op deze typen leiderschap vanwege hun actualiteitswaarde, maar vooral ook vanwege het feit dat zij paradoxale vormen van leiderschap lijken te zijn in een moderne, democratische samenleving.

2. Modernisering, rationalisering en gezag

Modernisering is vooral een proces van voortgaande rationalisering van samenlevingsverbanden. Voor Max Weber (1864-1920) was rationalisering een van de belangrijkste trends in de menselijke geschiedenis. Het is een proces in de richting van een voortdurend toenemende standaardisering en van groeiende systematische samenhangen. Het zijn specifieke historische condities in het Westen,

verbonden met de strijd tussen de geestelijke en wereldlijke machten en hun uiteindelijke scheiding, die ten grondslag liggen aan de opkomst van een formeel en rationeel juridisch systeem en een klasse van getrainde juristen. Hiermee werd het gezag van seculiere juridische normen ingevoerd, dat bindend was voor alle onderdanen. Met deze overwinning van het formele juridische rationalisme ontstond het legale gezag in de westerse samenlevingen, naast de traditionele en charismatische vormen van gezag. De belangrijkste vorm van legaal gezag is het bureaucratische. Deze ontwikkeling vormde de basis van de latere ontwikkeling van een economische orde, die is gebaseerd op het rationele management van particuliere bedrijven en op nauwkeurige berekeningen van marktkansen.

Het is niet verwonderlijk, dat deze ontwikkelingen van uitermate groot belang zijn geweest voor de specifieke verhoudingen tussen wetenschap, technologie en economische ontwikkelingen. Wetenschappen en op wetenschappelijke ontwikkelingen gebaseerde technologieën zijn in toenemende mate een rol gaan spelen in de productie van goederen en diensten. Meer en meer is het maatschappelijke leven onderworpen aan het rationeel-legale gezag. De beheersing van het wisselvallige en van het heteronome wint terrein (al scheidt deze ontwikkeling ook zijn nieuwe risico's), steeds meer is er sprake van een onttovering van de wereld. Deze ontwikkeling heeft een uiterst belangrijk gevolg voor degenen die aan deze rationaliteit zijn onderworpen, als werknemers, als consumenten en als burgers. In het proces van maatschappelijke differentiering en rationalisering raken zij steeds verder verwijderd van deze rationele basis, waarvan velen de ware betekenis niet meer begrijpen.²

De modernisering of de mondialisering van de wereld omvat een voortgaande rationalisering van economische en sociale systemen, alsmede een toenemende gelding van het legaal gezag. Deze ontwikkeling lijkt op het eerste gezicht twee andere typen van gezag, die Weber onderscheidt, te verdringen: *het traditioneel en het charismatisch gezag*. Het traditioneel gezag is gebaseerd op bevelen, waarvan de inhoud door de traditie wordt bepaald. Degene die de bevelen geeft kan niet van die traditie afwijken zonder zijn eigen positie in gevaar te brengen. Dit brengt met zich mee, dat het principieel onmogelijk is nieuw recht te scheppen. Wel kan de traditie soms tamelijk 'elastisch' worden geïnterpreteerd.³ Het charismatisch gezag is gebaseerd op het geloof van de volgelingen in de bijzondere, unieke gave van de leider, zoals magische bekwaamheden, openbaringen of heldendom, de macht van de geest en van de rede: "Das ewig Neue, Ausserwärtägliche, Niedagewesene und die emotionale Hingenommenheit dadurch sind hier Quellen persönlicher Hingebung" (Weber, 1968: 159).⁴

De charismatische leider of de demagoog is, zegt Weber, een typisch product van de westerse stadstaten. In de stadstaat Jeruzalem trad hij alleen in een religieus gewaad op, als profeet. De constitutie van Athene was daarentegen sinds de hervormingen van Pericles en Ephialtes volledig aan zijn bestaan aangepast, zonder welk de staatsmachine geen ogenblik zou kunnen functioneren (1968: 160).⁵

De charismatische leider vindt gehoor voor zijn ideeën en bevelen, omdat zijn volgelingen geloven, dat hij over buitengewone gaven beschikt. Gaven overigens, die sterk situationeel gebonden zijn. Tussen, bijvoorbeeld, het charisma van Napoleon en dat van ds. Jones, de leider van de sekte die collectief zelfmoord pleegde (Jonestown in Brits-Guyana) liggen werelden van verschil. De volgelingen van de charismatische leider stellen volledig vertrouwen in hem en zijn bijzondere gaven. Het geloof in uitverkorenheid, dat de leider in zich zelf heeft, wordt in hoge mate versterkt door het vertrouwen dat de volgelingen in hem stellen. Het charismatisch gezag is voorts een specifieke, buiten het alledaagse vallende en zuiver persoonlijke sociale betrekking, zegt Weber. De charismatische leider tracht een nieuwe orde te scheppen en het alledaagse te doorbreken. Gezien het persoonlijke karakter van dit gezag, is dit tevens zeer precair. Het eindigt noodzakelijkerwijze met het wegvallen van de leider. Maar al eerder kunnen zich routineverschijnselen voordoen, die het nodig maken de gezagsbasis te veranderen.

Charismatisch leiderschap heeft een sterk hervormend, ja zelf revolutionair vermogen. Maar Weber legt er ook de nadruk op, dat het charismatisch leiderschap niet gebonden is aan traditie of aan de gevestigde orde: “Er staat geschreven, ik zeg U echter..”. Zoals Weber het uitdrukt: “Der Verwaltung – soweit dieser Name adäquat ist – fehlt jede Orientierung an Regeln, sei es gesatzten, sei es traditionalen. Aktuelle Offenbarung oder aktuelle Schöpfung, Tat und Beispiel, Entscheidung von Fall zu Fall, jedenfalls also – am Maßstab gesatzter Ordnung gemessen – irrational charakterisiert sie” (1968: 159).⁶

De vraag die wij in dat verband stellen, is in hoeverre in samenlevingen waarin de rationalisering ver is voortgeschreden, het charismatisch leiderschap nog in staat is de koers van de maatschappelijke veranderingen daadwerkelijk te beïnvloeden. Wij hebben gezien, dat Weber zelf de groter wordende afstand aanwijst tussen, aan de ene kant de rationalisering van systemen en de toenemende macht van degenen die daarin de sleutelposities bezetten - de machtselites kunnen wij zeggen -, en aan de andere kant degenen van wie het dagelijkse leven door de ‘rationaliteit’ van die systemen wordt beheerst en die in vele gevallen niet een vergaand inzicht hebben in de specifieke aard van die systemen, laat staan in de mogelijkheden het maatschappelijke leven op andere wijze te organiseren. Een dergelijk hiaat tussen de rationaliteit van de beslissers binnen dergelijke systemen en de ‘gewone’ werknemers en burgers, moet onvermijdelijk een bron zijn van grote spanningen binnen een democratie. Op welke wijze kunnen zowel burgers als werknemers en consumenten invloed uitoefenen op de economische en maatschappelijke ontwikkelingen, in een tijd waarin de grote toekomstdromen over een betere samenleving uit het politieke denken zijn verdwenen? Rest de burger in feite niets anders dan zich aan te passen aan de ‘logica van de markt en van de bureaucratische systemen’? Moet alle verzet daartegen worden aangemerkt als ‘irrationeel’ of als ‘onhaalbaar’?

Het merkwaardige bij dit alles is, dat de modernisering van het maatschappelijke leven sinds lange tijd gepaard is gegaan met een losweken van het individu uit de traditionele maatschappelijke en religieuze kaders, met een individualisering van het maatschappelijke leven dus, waarin het

individu, als lid van de prestatie­maatschappij, zelf de meeste troeven in handen heeft om zijn leven - zijn beroepsleven, zijn specifieke levensstijl - naar eigen inzichten in te richten. Is dit idee van de individualistische prestatie­maatschappij onder de huidige neoliberale verhoudingen een illusie geworden?

3. Populistisch en fundamentalistisch leiderschap nader bekeken

Laat ons enkele recente ontwikkelingen in relatie met leiderschapsvormen eens nader bekijken. Wij hebben al verwezen naar de analyse van Ellemers, die tot de conclusie komt dat het optreden van Fortuyn kan worden gekenmerkt als een duidelijke vorm van charismatisch leiderschap. Dit leiderschap speelt in op de onvrede binnen de bevolking met de huidige politiek, die is gebaseerd op rationele-legale regels. Het is een exploiteren van de onvermijdelijke spanning in een moderne samenleving tussen voortgaande rationalisering van de samenleving en de ervaringen van vele burgers in het dagelijkse leven: toenemende onveiligheid, gebrekkige dienstverlening in diverse maatschappelijke sectoren, verkeerscongesties, werkloosheid, etc.. Wij hebben in de vorige paragraaf reeds naar deze spanning verwezen, een spanning, die wordt versterkt door het groeiende egoïstische individualisme, dat leidt tot het syndroom van ‘voor je zelf opkomen’, tot eisen om direct bediend te worden onder de beste voorwaarden, zonder de bijkomende noodzakelijke bereidheid daarvoor ook de vereiste prijs te betalen. De charismatische leider kan gemakkelijk op deze onvrede inspelen door voortdurend te hameren op de tekortkomingen van de huidige politiek - de puinhopen van acht jaar paars bewind -, zonder daarbij duidelijk te maken hoe hij zelf deze problemen zou oplossen. Een politiek programma van enige betekenis is nooit geproduceerd door de LPF en wat tenslotte als hoofdlijnen werd geformuleerd is een tamelijk onsamenhangend geheel van wensen. Voor de volgelingen was dit evenwel geen enkel bezwaar. De nadruk ligt immers op de relatie met de leider op het vertrouwen van de volgelingen, dat de leider, gezien zijn buitengewone gaven, in staat zal zijn de genoemde problemen krachtdadig op te lossen.

Een charismatisch leider als Fortuyn was in de eerste plaats een populistisch leider, iemand die bevolkingsgroepen bespeelde, met name via de televisieoptredens. Hij is de eerste teledemagoog in de Nederlandse politiek. Het begrip populisme kan echter aanleiding zijn tot vele misverstanden en dat is een reden er wat verder op in te gaan.

4. Typen van populisme: protestpopulisme en identiteitspopulisme

In de openbare debatten wordt het begrip populisme in de eerste plaats in negatieve zin gebruikt om de politieke gedragingen van bepaalde opposenten als gevaarlijk, onzindelijk of demagogisch te kenschetsen. In die zin is een populistische leider iemand, die de kiezers tracht te misleiden. In onze

korte beschouwing zullen wij trachten na te gaan wat de gemeenschappelijke kern is van de vormen van populisme, die men zowel aan de rechterkant als aan de linkerkant van het politieke spectrum kan waarnemen.

Wij zullen ons hier in de eerste plaats bezig houden met vormen van populisme in West-Europa, die zich sinds de laatste decennia voordoen. De term populisme is in die periode zeer 'populair' geworden, zonder dat dit heeft geleid tot een systematische verheldering van dit verschijnsel en van het concept. Recentelijk heeft Taguieff aan het populisme een verhelderende analyse gewijd onder de titel *L'illusion populiste* (2002).⁷ Wij zullen ons hier ten dele op deze analyse baseren. In onze tijd is het populisme in hoge mate een reactie op de mondialisering en de daarmee samenhangende immigratie vanuit niet-Europese gebieden. Het populisme bestaat voornamelijk uit antibewegingen, vooral gericht tegen de gevestigde politieke partijen en tegen de gevestigde orde in het algemeen. De populistische leider richt zich tot degenen die zich op een of andere manier in de steek gelaten voelen door de 'normale' politiek. Hij doet als zodanig een persoonlijk en direct ideologisch-politiek appel aan het 'Volk'. Daarmee wordt echter al een grote vaagheid geschapen, want het begrip Volk is in dergelijke oproepen verre van duidelijk. Het is veelal de vraag of het betrekking heeft op de volksmassa's, of het volk in ruime zin als de inwoners van een land (demos), of op het volk als een geheel met een specifieke nationale etniciteit (ethnos). Afhankelijk van de meer specifieke doeleinden van de populistische leider kan de nadruk vallen op 'demos', maar dan uiteraard zonder daarbij de immigranten in te sluiten en zonder degenen, die gezien worden als het establishment, de gevestigde orde. Het populisme is niet alleen 'anti-systeem', het is ook sterk anti-elitair. De nadruk wordt gelegd op de tegenstelling volk-elite, waarbij het volk, bestaande uit de 'gewone man', de vertegenwoordiging is van het 'gezond verstand'. Het volk treedt hier in de rol van de 'nobele wilde' in het 18^e eeuwse denken, of in de rol van het 'onbedorven proletariaat' als drager van de 'echte waarheid'. In het appel aan het 'Volk' wordt voorbijgegaan aan het feit dat er binnen dat 'Volk' belangrijke verschillen in belangen bestaan, die zeker niet worden opgeheven door de populistische retoriek en de voorgestelde politiek.

Het populisme propageert eveneens het belang van een rechtstreekse communicatie met de 'gewone' man. In die conceptie zijn degenen die van dat volk deel uit maken 'onderling gelijkwaardig op grond van hun eenvoud, hun eerlijkheid en hun morele gezondheid die zij geacht worden te bezitten en in hun gedrag zouden tentoonspreiden' (Taguieff, 2002: 84).⁸ Voorts wordt, in samenhang hiermee, de nadruk gelegd op de mogelijkheid van een soort directe democratie, zonder intermediaire organisaties (zoals politieke partijen). De populistische leider staat in zijn retoriek niet zelden een retour voor naar de 'ware' democratie, gebaseerd op de soevereiniteit van het volk (demos). Hij gaat daarbij voorbij aan het feit dat een moderne democratie altijd een mengsel is van die soevereiniteit met institutionele beperkingen. Die beperkingen hebben betrekking op het machtsverevenwicht tussen belangengroepen en moeten het democratisch pluralisme beschermen. Aangezien de populistische leider de nadruk legt op de volkswil, gaat hij voorbij aan

deze realiteit van de democratie en schermt hij met het idee van een ‘zuivering’ van het ‘decadente’ en formalistische politieke systeem door een retour naar de ‘ware’ democratie.

Op deze wijze omschreven kan het populisme zich verbinden met zowel politieke ideologieën van links als van rechts, al is in de laatste decennia het populisme toch in de eerste plaats verbonden met rechtse politieke denkbeelden en maatregelen. Het populisme gedijt op grond van een crisis in de politiek, op het gevoel in bevolkingen dat de legitimiteit van het politieke bestel taant en dat men zich niet meer betrokken voelt bij de politieke besluitvorming. De populariteit van het politieke populisme, zoals dat uit verkiezingen blijkt, gaat steeds samen met een hoge mate van abstinentie bij verkiezingen. Een verschijnsel dat zich de laatste decennia voordoet in deze genese van populistische stromingen, is het optreden van wat Taguieff noemt de videopolitiek en het telepopulisme. Hij wijst op het verschijnsel van de opkomst van de atypische populistische leider, die zich buiten het systeem van de politieke partijen plaatst - en veelal antipartijenbetogen houdt -, die plotseling opduikt in de publieke ruimte en die beweert rechtstreeks in de naam van het volk en voor het volk te spreken. Hij stelt in krachtige termen de elites en het ‘politiek systeem’ aan de kaak, zonder zich te bekommeren over het verduidelijken en preciseren van zijn programma. Hij biedt niettemin aan een ‘waarachtige’ of ‘werkelijke’ democratie op te bouwen, een democratie die min of meer in de richting gaat van een directe democratie. Zo’n demagoog wordt gekenmerkt door zijn nadruk op het feit, dat hijzelf noch tot de elite behoort, noch tot de politieke klasse, en door het doen van beloften, die hij niet kan nakomen.

Het beschreven politiek populisme onderkennen wij in de laatste decennia in de Europese Unie in LePen’s Le Front National in Frankrijk, Haiders’s FPÖ in Oostenrijk, De Winter’s Vlaams Blok in België, Fortuyn’s LPF in Nederland, Hagen’s Vooruitgangspartij in Noorwegen, de Volkspartij van Pia Kjaersgaard in Denemarken, Bossi’s Liga Norte in Italië, om er enkele te noemen. Hoewel al deze bewegingen populistisch zijn, kunnen wij niettemin tussen deze populistische bewegingen een onderscheid maken op grond van hun algemene doelstellingen. In sommige bewegingen wordt de nadruk in de eerste plaats gelegd op *het protest*, op het tegen bepaalde ontwikkelingen zijn (bijvoorbeeld tegen de mondialisering), uiteraard in combinatie met de andere genoemd kenmerken, zoals het *anti-elitisme*. Men wil een betere democratie, waarin de stem van het ‘volk’ tot uiting komt. Men eist als belangrijk democratisch middel het referendum, waarmee initiatieven vanuit het volk op de politieke agenda kunnen komen. Dit populisme valt in bepaalde opzichten te onderscheiden van *het identitaire populisme*, of te wel *het nationaal-populisme*. Hierin valt de nadruk op de collectieve identiteit van de natie, die moet worden beschermd tegen negatieve invloeden. Dit discours richt zich *tegen de vreemdeling als binnendringer*, als veroveraar van de nationale ruimte, waartegen uitsluitingsmaatregelen moeten worden genomen. Het gaat om een appèl tot zelfverdediging van de nationale identiteit. In deze lijn van denken is er sprake van *een principiële heterofobie*, die de vorm kan aannemen van een racistische ideologie (gebaseerd op het idee van een biologisch bepaalde ongelijkheid tussen ‘rassen’), als wel op neoracisme, dat zich bedient van het argument dat differentiaties tussen

mensen op grond van hun collectieve identiteiten leiden tot principiële onverenigbaarheden binnen de nationale context. Evenwel, het onderscheid tussen de eerste en de tweede vorm van populisme lijkt ons in de eerste plaats een kwestie van gradatie. Bovendien kan de ene vorm van populisme zich, onder gegeven omstandigheden, in de richting van de andere bewegen. Hoe het ook zij, beide vormen van populisme worden gekenmerkt door een hoge mate van *dubbele dubbelzinnigheid*. Want aan de ene kant gaat het populisme gepaard met een protestdimensie als beweging, tegelijkertijd echter met een manipulatie door de propaganda van de demagogische leider. Aan de andere kant gaat de solidariteitsdimensie samen met een autoritaire tendentie. Er is tegelijkertijd een nadruk op solidariteit als ongedeelde natie én op het autoritarisme van het populistische regiem als eenheidspartij.

5. Het protestpopulisme van Fortuyn

Wanneer wij het voorgaande betrekken op het leiderschap van Fortuyn, dan kunnen wij constateren dat hier vooral te maken hebben met een vorm van *protestpopulisme*. Dit type populisme is een exponent van de marktsamenleving en het daarmee verbonden individualisme. Dit leiderschap staat voor een acceleratie van het maatschappelijke moderniseringsproces en keert zich tegen alles wat dit in de weg staat: de 'achterlijke' Islam, het communitarisme of collectivistisch denken van vooral de migranten van buiten de Europese regio, de monarchie (al is dat geen prioriteit), de verstarring van de instituties, de worggreep van de Brusselse bureaucratie, het logge staatsapparaat, dat moet worden afgeslankt door de reductie van zijn taak tot *beleidsvoorbereiding* - de *uitvoering* van dat beleid kan beter worden overgelaten aan de markt -, het terugdringen van de sociale zekerheid door in het algemeen iedereen zelf verantwoordelijk te stellen voor de te lopen risico's (hiervoor kan men zich immers verzekeren op de markt). Naast het laten prevaleren van het marktmodel staan nog andere prioriteiten, die samenhangen met factoren die de markt verstoren, zoals een toenemende onveiligheid door de stijgende criminaliteit. Voor het aan zich binden van zo groot mogelijke aantallen van ontevreden, is het zaak deze adhesie aan de ideologie van de mondialisering wat te verhullen. Dit gebeurt vooral door de thema's als die van de aan de Nederlandse identiteit onaangepaste buitenlanders, van de laksheid van de zittende machthebbers ten opzichte van de criminaliteit, die vooral allochtoon van oorsprong is, of als die van het tekort schieten van de overheid om de gezondheidszorg en het onderwijs adequaat te regelen etc..

Het nationale identiteitsthema wordt echter in het protestpopulisme met voorzichtigheid bespeeld en wel om twee belangrijke redenen. In de eerste plaats is dat thema niet goed te verenigen met de moderniseringsgedachte, zoals die in de ideologie van de mondialisering wordt uitgedragen. In de tweede plaats is een dergelijk thema in Nederland, met zijn traditie van tolerantie en relatieve openheid ten opzicht van andersdenkenden, niet erg populair. Racistische, xenofobe partijen als de Centrum Partij, blijven in de politiek steeds uiterst marginaal.

Het populistische leiderschap van Fortuyn stoelde duidelijk op de ideologie van de mondialisering. Dit uitgangspunt is zeker aantrekkelijk voor al degenen, die vinden dat zij als (kleine) ondernemer niet voldoende armslag hebben als gevolg van te veel bureaucratie, of als beoefenaar van de vrije beroepen te veel ingekapseld zijn in een geheel van beperkende regels, of die er als ambtenaar van dromen op de vrije markt te kunnen opereren. Dit uitgangspunt is, in een discours vol innerlijke tegenstellingen, gekoppeld aan de onvrede van hen die er genoeg van hebben, dat hun levenswijze niet meer wordt gerespecteerd, of die bang zijn dat, ‘als er niets gebeurt’, de ‘anderen’ hier de dienst gaan uitmaken.

Het was duidelijk te voorzien dat de LPF niet in staat zou zijn regeringsverantwoordelijkheid te dragen, niet alleen door het vrijwel ontbreken van geschikte, betrouwbare politici, maar vooral ook door het ontbreken van een coherent partijprogramma. Toen eenmaal de gezichten en daden bekend werden van degenen, die verantwoordelijk waren voor het ‘nieuwe beleid’, en de vele interne ruzies losbraken waaraan het gebrek aan interne logica van het partijprogramma niet vreemd was, keerden de meeste mensen, die op deze partij hadden gestemd, deze de rug toe. Deze partij was niet in staat bevredigende antwoorden te geven op hun prangende vragen en behoeften. Deze populistische partijen en hun leiders hebben nu eenmaal geen antwoord op de vraag of een werkelijk andere wijze van organisatie van de maatschappelijke verhoudingen van de toekomst mogelijk is.

Het charismatische populisme van Fortuyn is een duidelijke vorm van *protestpopulisme*, waarin de kwesties van nationale identiteit slechts een bijrol spelen. De hoofdlijnen van zijn betogen hangen nauw samen met zijn ideeën over moderniteit en die moderniteit is niets anders dan de ideologie van de modernisering, waarbij samenlevingen horen waarin het mondige individu verantwoordelijk is voor zijn maatschappelijk welslagen en welbevinden in de samenleving als marktsamenleving, dat wil zeggen een samenleving waar het contract tussen individuen de belangrijkste relaties tussen mensen reguleren. De staat moet alleen ingrijpen als er te grote ongelijkheden ontstaan, waardoor het marktprincipe wordt ondergraven.

Zoals een goed charismatisch-populistische leider betaamt, is deze politieke boodschap voor velen versholten achter dikke rookgordijnen van argumenten ‘ad populum’ waarin wordt geappelleerd aan collectivistische gevoelens, daarbij inbegrepen het trekken van scheidslijnen tussen ‘ons’ (het ‘onbedorven volk’) en degenen die onze levensstijl bedreigen, degenen die niet hebben blootgestaan aan het beschavingsproces van de moderniteit. Anders dan de populisten van de nationale identiteit legde Fortuyn de nadruk op de betekenis van volk als ‘demos’, niet als ‘ethnos’. Te begrijpen is dan ook het feit, dat hij steeds duidelijk afstand nam van figuren als LePen van het Front National in Frankrijk, van De Winter van het Vlaams Blok, van Haider van de FPÖ in Oostenrijk en van Bossi van de Liga Norte in Italië.

Zijn charisma was, vermoeden wij, niet zo zeer gelegen in de inhoud van zijn gedachtegoed, als wel in de wijze waarop hij zich uitdrukte in een scherp protest tegen de heersende politiek en met de oproep nu eens flink schoon schip te maken door de bezem te halen door de gevestigde

politieke verhoudingen. Dat is hem uitermate goed gelukt, maar dat geeft tevens weinig perspectief op de toekomst. Het is immers duidelijk dat Fortuyn niets anders te bieden had voor de toekomst van Nederland dan een vlucht naar voren in een model van de samenleving als marktsamenleving. Dat is een collectieve voorstelling van de economische en maatschappelijke ontwikkeling, die weinig te bieden heeft als *Leitbild* voor samenleving en politiek, omdat het in feite een terugkeer is naar een ultraliberale politiek die in de 19^e eeuw niet had misstaan. De zeer heterogene samenstelling van de aanhang van de LPF heeft er overigens voor gezorgd, dat die aanhang grotendeel wegviel toen deze partij eenmaal regeringsverantwoordelijkheid had. Het werd voor vrijwel iedereen snel duidelijk, dat zich rond een dergelijk charismatisch leider een kring van lieden ontstaat, die er op uit zijn te profiteren van de nieuwe openingen in het politieke systeem. Onder deze profiteurs bevinden zich exponenten uit de marge van de samenleving en mensen die veelal langs andere wegen er niet in zijn geslaagd zich op een respectabele wijze maatschappelijk te manifesteren.

Wat de 'gewone aanhang' betreft, de 'gewone' mensen, die zullen in de wind worden verstrooid, dan wel op zoek gaan naar een of andere nieuwe leider, tenzij het politieke bestel er in slaagt de gevoelens van onvrede en vervreemding op een effectieve wijze te kanaliseren.

Het charisma van Fortuyn onder de lagere lagen van de bevolking kwam overigens op duidelijk wijze naar voren na zijn tragische dood door vermoording op 6 mei 2002. De emotionele reacties van volksmassa's na het bekend worden van de moordaanslag en vooral bij zijn voorlopige ter aarde bestelling, zijn hiervan een duidelijke illustratie. Zoiets is overigens verre van een uitzondering in het politiek leven. Michels wijdt er over uit in zijn studie over politieke partijen onder het hoofd: 'The cult of veneration among the masses'. Hij verwijst daarbij naar de stelling van de 19^e eeuwse Britse antropo-socioloog Frazer, die opmerkt dat onder de vormen van bijgeloof onder de volksmassa's het geloof veelvuldig voorkomt, dat hun leiders tot een hogere orde van de mensheid behoren dan zij zelf (Michels, 1915: 63-64).⁹ Die verering van de leiders door hun volgelingen is meestal latent. "But where the individuality of the leader is truly exceptional, and also in periods of lively excitement, the latent fervour is conspicuously manifested with the violence of an acute paroxysm" (1915: 64).¹⁰ Wanneer zo'n uitbarsting van aanhankelijkheid een in leven zijnde leider ten deel valt, dan werkt dat weer in verhevigde mate in op diens ego en wel zodanig dat hij meent voorbestemd te zijn tot nog grotere daden. "In the object of such adoration, megalomania is apt to ensue. The immeasurable presumption, which is not without its comic side, sometimes found in modern popular leaders, is not dependent solely on their being self-made men, but also upon the atmosphere of adulation in which they live and breathe" (1915: 68).¹¹ Inderdaad, wie herinnert zich niet het potsierlijk gedrag van charismatische leiders als Mussolini en Hitler in hun directe relatie met het hun toejuichende volk?

6. Fundamentalistisch leiderschap

Wij hebben in het voorgaande een onderscheid gemaakt tussen twee vormen van populisme. Aan de ene kant vinden wij het charismatisch protestpopulisme van Fortuyn, een populisme waarin de nadruk valt op het versterken van de markt en van de beslissingsmogelijkheden van de individuele burgers. Deze zaken moeten in de eerste plaats in Nederland worden gerealiseerd. Zijn wantrouwen tegen de EU en de Brusselse bureaucratie komt duidelijk in zijn stellingname tot uiting. De nadruk op een verdergaande modernisering van de samenleving wordt in zijn betogen, op grond van zijn poging ook groeperingen te binden, die de nationale eenheid willen beschermen tegen ongewenste invloeden van buitenaf, verhuuld door een nationaal identiteitsdiscours. Het nationaal identiteitspopulisme op zich is als politieke beweging in Nederland van weinig betekenis geweest, in tegenstelling tot de situatie in Vlaanderen en in Frankrijk. Populistische vormen van leiderschap zijn lastig te verbinden met echte fundamentalistische stromingen, waarin men streeft naar een terugkeer naar de zuivere principes van het geloof, zoals verwoord in de Koran of de Bijbel. Fundamentalistische stromingen zijn in de eerste plaats verbonden met traditioneel leiderschap.

Hoewel het protestpopulisme van Fortuyn fundamentalistische trekjes had, zoals zijn vaste geloof in de heilzame werking van de markt op vrijwel alle gebieden des levens, was hij geen fundamentalist. In reactie op het moderniseringsproces - de mondialisering - zien wij echter wel het optreden van fundamentalistisch leiderschap, met name in de moslimwereld, ook, zij het nog in betrekkelijk bescheiden mate, in Nederland. Het fundamentalistisch leiderschap is, zoals wij zullen zien, verbonden met collectieve identiteitsvraagstukken (religieuze identiteit en nationale en regionale identiteit). Maar terwijl het protestpopulisme van een charismatisch leider als Fortuyn zich vooral richtte op de tegenstelling tussen de 'vooruitgang' en de 'achterblijvers', zijn de fundamentalistische bewegingen en hun leiderschap in de eerste plaats verbonden met het *idee van de eigen, absolute meerderwaardigheid en/of collectieve specificiteit in relatie met een ontaarde, gedegenereerde omgeving*. Mildere vormen van fundamentalisme benadrukken weliswaar de specificiteit van de eigen collectieve identiteit, maar zetten zich minder sterk af tegen de omringende wereld in termen van superioriteit-inferioriteit. Anders dan in het charismatisch protestpopulisme het geval is, zijn de meeste vormen van fundamentalisme en het daarmee verbonden leiderschap in de eerste plaats verbonden met traditioneel leiderschap. De voortgaande rationalisering van de wereld en het daarmee verbonden overheersen van het rationele legaal gezag, gaat gepaard met zowel een voortduren van charismatisch leiderschap in specifieke perioden, als met pogingen terug te grijpen op het traditioneel gezag.

Fundamentalistische bewegingen hebben in sommige gevallen leiders met zekere charismatische kenmerken, die het opvallendst zijn in die gevallen waarin de beweging de politieke macht (nog) niet heeft veroverd. Wij kunnen hierbij denken aan de ayatollah Khomeiny voor de machtsovername in Iran, aan Osama Bin Laden, of aan het leiderschap van LePen van het Front National in Frankrijk. De basis van het leiderschap in fundamentalistische bewegingen is echter de

‘traditie’. Wij hebben opgemerkt, Weber volgend, dat het traditioneel gezag stoelt op bevelen, waarvan de inhoud wordt bepaald door de traditie. Als zodanig is dit gezag in hoge mate patriarchaal. Hierbij moet echter een belangrijke kanttekening worden geplaatst. In de fundamentalistische bewegingen, die zich tegen de modernisering keren, is de basis van het gezag niet zozeer de traditie, als wel de *constructie van een traditie*. Het gaat om de uitvinding van een traditie, zoals die nimmer in die vorm in het verleden heeft bestaan. Dit geldt in hoge mate vormen van religieus fundamentalisme, waarin men streeft naar een terugkeer *ad fontes*, naar de zuivere basis van de religie zoals die in, bijvoorbeeld, de Bijbel of de Koran kan worden gevonden. Het gaat dan in alle gevallen om een hoogst eenzijdige interpretatie van deze bronnen, waarbij geheel wordt voorbijgegaan aan het feit dat onze wijze van denken over deze zaken sterk historisch is bepaald. Ook in de niet-religieuze vormen van fundamentalisme komen wij deze constructie van het verleden tegen, deze uitvinding van de ‘oorspronkelijke’ collectieve identiteit. Het kan dan gaan om de constructie van de oorspronkelijke nationale identiteit¹² de constructie van de regionale culturele specificiteit (bijv. in Corsica, in Baskenland), de constructie van de identiteit van het eigen Volk (zoals in het racistisch fascisme).

Het spreekt van zelf, dat het leiderschap van fundamentalistische bewegingen in sterke mate is gebonden door de door henzelf ontworpen ‘tradities’. Het is niet mogelijk nieuwe regels uit te vaardigen en bevelen te geven, die op enigerwijze in strijd zijn met de fundamentalistische leer. De bevelen van de leiders worden opgevolgd op grond van hun specifieke kennis van de ‘ware’ leer en de waardigheid van hun leiderspositie. Dit leiderschap is, wanneer eenmaal de staatsmacht is veroverd, zoals in Iran en onder het voormalige Talibanregiem in Afghanistan, de gevangene van de (re-)constructie van het verleden. De belangrijkste taak is het systematisch hervormen van de samenleving op grond van de ‘zuivere’ leer, hetgeen uiteraard een scherpe onderdrukking van grote delen van de bevolking met zich meebrengt, alsmede een verheerlijking van degenen, die hun leven veil hebben voor het verdedigen van de ‘traditie’ tegen de aanvallen van de verloederde buitenwereld.

Dit type leiderschap is vanzelfsprekend in hoge mate ondemocratisch, omdat degenen die de ‘traditie’ kennen, de wijsheid in pacht hebben. In plaats van democratische besluitvorming treden de uitleg en de overreding, gevolgd door bestraffing, verdrijving, zoniet uitroeiing van degenen die weigeren zich aan dit gezag te onderwerpen.

Niet alle vormen van ‘traditioneel’ leiderschap van collectivistische bewegingen zijn zo extreem gewelddadig, maar er is altijd wel een mogelijkheid dat zij in een geweldspiraal terechtkomen. Voorbeelden zijn de terroristische acties van de ETA in Spanje, van de Armata Corsa in Corsica, van zowel de Protestantse als Rooms-katholieke strijdorganisaties in Noord-Ierland. In al die gevallen gaat het om terroristische organisaties, die binnen democratieën de democratische besluitvorming aan hun laars lappen.

Bij de genoemde voorbeelden van fundamentalistische bewegingen komen wij geen charismatisch leiderschap tegen. Dat betekent uiteraard niet dat er geen mengvormen van

traditioneel en charismatisch leiderschap mogelijk zijn. Het Nazidom is een voorbeeld waarin een constructie van het eigen volk als ‘zuiver’ ras, gepaard ging met een uitgesproken charismatisch leiderschap, een leiderschap dat uiteraard wel was gebonden aan ideologische uitgangspunten van de beweging.

7. Populistisch en fundamentalistische leiderschap in Nederland

De vraag moet worden gesteld, in hoeverre de door ons genoemde vormen van leiderschap in de Nederlandse politiek (kunnen) optreden: het fundamentalistisch leiderschap, het nationaal-populistisch leiderschap (of andere typen van populistisch leiderschap die zich baseren op ideeën van collectieve identiteit) en het leiderschap, dat verbonden is met protestpopulisme.

Wij richten ons bij het beantwoorden van die vraag niet op het leiderschap van de gevestigde politieke partijen. Dat leiderschap is vooral te kenschetsen als rationeel-legaal, al kan er in bepaalde gevallen een duidelijk element aangetroffen worden van charisma en traditie. Burgers brengen hun stem uit op grond van programmapunten, maar ook op grond van het feit dat politieke voormannen vertrouwen inboezemen, voor hun zaak staan, eerlijkheid en doortastendheid uitstralen, soms iets paternalistisch hebben en geen koele kikkers zijn. Ongetwijfeld hebben de massamedia het belang van deze aspecten versterkt, soms ten nadele van het competente rationeel-legaal leiderschap. In deze bijdrage gaat onze aandacht in de eerste plaats uit naar leiderschap van bewegingen, die zich verzetten tegen de modernisering als zodanig, dan wel tegen de inadequate wijze waarop het politieke bestel belangrijke maatschappelijke consequenties van deze modernisering zou behandelen. Wij hebben hier te maken met leiderschap van sociale bewegingen, die erop uit zijn het gezag uit te dagen. Zoals D’Anjou en Van Male (1997: 104) dat verwoorden: “Dit gebeurt door of ten behoeve van mensen die niet voldoende macht hebben om te bewerkstelligen dat direct aan hun verlangens en belangen tegemoetgekomen wordt; bewegingen betreffen de dynamiek van insiders versus outsiders. Dit was al zo aan het einde van de achttiende eeuw, toen de sociale beweging, zoals wij die nu kennen, ontstond”.¹³ Zij vervolgen: “Het gaat derhalve bij sociale bewegingen altijd om zaken waaraan volgens de betrokkenen niet of onvoldoende aandacht wordt besteed. Dit tekort komt naar voren in visies die - omdat zij de zaak van de uitgestotenen betreffen - per definitie tegendraads zijn. De uitdaging aan de macht, inherent aan elke beweging, is ook altijd een uitdaging op het culturele en symbolische vlak”.¹⁴ Sociale bewegingen zijn altijd het resultaat van initiatieven van uitdagers van het gezag, van de mogelijkheden collectieve acties in de openbare ruimte te organiseren en van het beschikken over zekere machtsmiddelen. Dit alles vooronderstelt uiteraard de aanwezigheid binnen delen van een bevolking van de overtuiging, dat de door hen ervaren problemen in de gevestigde politiek niet serieus worden genomen. Het feit, dat de uitdaging aan de macht ook een uitdaging is op het culturele en symbolische vlak, impliceert ook dat de uitdagers op dat vlak zich ook als zodanig presenteren. Hun mogelijkheden worden echter op dat gebied

ingerperkt door wat men zou kunnen noemen het collectieve bewustzijn van het verleden en door de grondprincipes van het democratisch bestel, vrucht van een eeuwenlange ontwikkeling.

Op grond van het voorgaande kunnen wij zeggen, dat de mogelijkheden voor fundamentalistische bewegingen en het leiderschap, dat daarmee is verbonden, uiterst beperkt zijn. Fundamentalistische bewegingen kunnen onder democratische verhoudingen het gezag niet rechtstreeks uitdagen. Hun acties moeten marginaal blijven, zoals het geval is met de fascistische splintergroepjes, die vooral aantrekkelijk lijken te zijn voor maatschappelijke randfiguren. Voor dergelijke figuren blijkt het idee, dat men zijn meerderwaardigheid kan opeisen zonder daarvoor enige prestatie te leveren, alleen op grond van het blote feit dat men de 'ware' religie heeft omarmd of dat men behoort tot het 'zuivere ras', zeer verlokkelijk te zijn.

Anders is het gesteld met sociale bewegingen, die zaken als nationale identiteit hoog in het vaandel hebben en waarin nationaal-populistische leiders optreden. Tot nu toe is de invloed van dergelijke bewegingen in Nederland zeer beperkt gebleven, zeker in vergelijking met nationaal-populistische bewegingen elders in Europa. Dergelijke bewegingen kunnen het gezag binnen de democratische verhoudingen met succes uitdagen, zoals maar al te duidelijk bleek bij de presidentsverkiezingen in Frankrijk in 2002. In dat geval verzamelde LePen met zijn FN duidelijk een groot aantal proteststemmen van mensen die gewoonlijk (uiterst) links stemden. In Nederland lijkt een sociale beweging, die het thema van nationale identiteit bespeelt, weinig grond onder de voeten te krijgen. Hiervoor zijn historisch-culturele oorzaken aan te wijzen. Ook andere vormen van bewegingen, die zich richten op het thema van collectieve identiteit - zoals regionalistische bewegingen -, zijn afwezig of hebben weinig kans gehoor te krijgen, waarschijnlijk vanwege de grote mate van culturele homogeniteit van de Nederlandse samenleving. De allochtone groeperingen zijn vooralsnog te verdeeld om op duidelijke wijze op grond van collectieve identiteitsclaims in de politiek op de voorgrond te treden, terwijl fundamentalistische netwerken of groeperingen, zoals gezegd, principieel niet te verenigen zijn met de democratische identiteit van onze samenleving.

Anders ligt het ook, zoals wij hebben gezien, met het protestpopulisme. Maar de variant van protestpopulisme waarmee de Nederlandse politiek werd geconfronteerd was van korte duur vanwege de redenen die wij daarvoor eerder hebben aangevoerd. Dit protestpopulisme bleek al dra een strovuurtje, dat geen ingrijpende invloeden heeft nagelaten in de Nederlandse politiek, al is in bepaalde opzichten de uitdaging door de officiële politiek min of meer opgepakt door de vergrote aandacht voor enkele thema's, die door de LPF naar voren werden geschoven, zoals de openbare veiligheid en de immigratie. Deze protestbeweging is in een échec geëindigd, alhoewel de condities voor de ontwikkeling van deze beweging aanwezig leken. De aanhang bleek echter niet dezelfde belangen te hebben: wat hebben bijvoorbeeld (kleine) middenstanders, die zeggen te veel hinder te ondervinden van de bureaucratie, gemeen met langdurige werklozen en AOW-ers? Waar ligt de verbinding tussen degenen, die vinden dat verouderde maatschappelijke verhoudingen de goede

werking van het marktprincipe hinderen en degenen, die zich keren tegen de overlast die bepaalde groepen buitenlanders veroorzaken in vooral de grote steden?

Niettemin, dit plotseling opblazende populistisch strovuurtje is een ernstige waarschuwing aan het adres van het Nederlandse politieke bestel, dat de politieke problemen vooral op een technische, rationeel-legale basis probeerde op te lossen en dat in vele opzichten zeer adequaat deed. De opruiende taal tegen de ‘puinhopen van acht jaren paars bewind’ is dan ook in feite misplaatst. Wat echter in dat beleid ontbrak, dat was een systematische aandacht voor de ontwikkeling van de samenleving op langere termijn. Zoals uit een recent uitgevoerd onderzoekje blijkt, oordelen de kiezers overwegend positief over de besluiten die onder het paars bewind zijn genomen. Zij oordelen ook overwegend positief over hun woonsituatie en hun baan. Over hun eigen toekomst is 70 % van de kiezers optimistisch tot zeer optimistisch en slechts 8 % pessimistisch. Als het om de toekomst van Nederland gaat, dan houden de optimisten en de pessimisten elkaar in evenwicht (40%), maar degenen die op de LPF, de SP en de SGP hebben gestemd, zijn aanzienlijk pessimistischer over de eigen toekomst en die van de wereld dan de aanhang van de overige partijen.¹⁵ Voor vele kiezers is het kennelijk onduidelijk wat de toekomst op langere termijn kan inhouden en op welke wijze men als actief burger kan participeren in de besluitvorming, die te maken heeft belangrijke keuzen voor de toekomstige samenlevingsverhoudingen. Overheidsbeleid, dat zich vooral aanpast aan de voortgaande mondialisering en daarmee het oprukken van de marktverhoudingen in het maatschappelijke bestel zonder meer lijkt te accepteren, verwaarloost de vragen die te maken hebben met de (gewenste) maatschappelijke verhoudingen waaronder onze kinderen en kleinkinderen zullen leven. Tegenover de ideologie van de markt (of van de mondialisering) dienen andere toekomstbeelden te worden geplaatst, toekomstbeelden die een rol moeten spelen in de verkiezingsstrijd. Gebeurt dat niet, dan is de kans groot dat in dit ideologisch vacuüm nieuwe politieke avonturiers optreden, die onder zich wijzigende maatschappelijke omstandigheden met de democratie bedreigende programma’s in het voetspoor van Fortuyn zullen treden.

Noten

¹ Ellemers, J.E. (2002). ‘Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag’. In: *Facta: Sociaal-Wetenschappelijk Magazine* 10 (7): 2-8. Zie ook: Doorn, J.J.A. van (2002). Het verschijnsel Pim Fortuyn eindelijk bevredigend getypeerd. *Trouw*, 16 november.

² Der Fortschritt der gesellschaftlichen Differenzierung und Rationalisierung bedeutet also, wenn auch nicht absolut immer, so im Resultat durchaus normalerweise, ein im ganzen immer weiteres Distanzieren der durch die rationalen Techniken und Ordnungen praktisch Betroffenen von deren rationaler Basis, die ihnen, im Ganzen, verborgener zu sein pflegt wie dem ‘Wilden’ den Sinn der magischen Prozeduren seines Zauberers. Ganz und gar nicht eine Universalisierung des Wissens und die Bedingtheiten und Zusammenhänge des Gemeinschaftshandelns bewirkt also dessen Rationalisierung, sondern meist das gerade Gegenteil. Der „Wilde“ weisz von den ökonomische und sozialen Bedingungen seiner eigenen Existenz unendlich mehr als der im üblichen Sinn „Zivilisierte“. (Weber, M., (1968). *Methodologische Schriften*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, pp. 212-213.

³ Weber, M. (1968). *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, p. 155.

⁴ Weber, M., o.c., p. 159.

⁵ Weber, M., *o.c.*, p. 160.

⁶ Weber, M., *o.c.*, p. 159.

⁷ Taguieff, P.-A., *L'illusion populiste*. Paris: Berg International Editeurs, 2002

⁸ Taguieff, P.-A., *o.c.*, p. 84.

⁹ Michels, R. (1915). *Political Parties. A sociological study of the oligarchica tendencies of modern democracy*. New York: Dover Publications, Inc., 1959, p. 63-64.

¹⁰ Michels, R., *o.c.*, p. 64.

¹¹ Michels, R., *o.c.*, p. 68.

¹² Die aandacht voor de nationale identiteit was, in reactie op de voortschrijdende industrialisering, vooral sterk in de 19e eeuw. Zie: Thiesse, A.-M. (1999). *La création des identités nationales. Europe XVIIIe –XXe Siècle*. Paris: Editions du Seuil.

¹³ Anjou, L. d' en J. van Male (1997). 'Beelden in beweging'. In: Berting, J., L. d'Anjou en B. Steijn, (red.). *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom, p. 104.

¹⁴ Anjou, L. d' en J. van Male, *o.c.*, p. 105.

¹⁵ Zie 'Roep om politieke vernieuwing'. *NRC-Handelsblad*, 21 december 2002.

Literatuur

Anjou, L. d' en J. van Male (1997). Beelden in beweging. pp 104-128 in: Berting, J, L.d'Anjou en B. Steijn, (red.). *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom.

Bell, D. (1960, 1962). *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: The Free Press/London: Collier-Macmillan Ltd..

Berting, J., L. d'Anjou en B. Steijn (red.) (1997). *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom.

Ellemers, J.E. (2002). 'Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag'. In: *Facta: Sociaal-Wetenschappelijk Magazine*, 10 (7): 2-8.

Doorn, J.A.A. van (2002). Het verschijnsel Pim Fortuyn eindelijk bevredigend verklaard. In: *Trouw*, 16 november.

Michels, R. (1915, 1959). *Political Parties. A Sociological Study of the Olicharchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Dover Publications, Inc..

Taguieff, P.-A. (2002). *L'illusion populiste*. Paris: Berg International Editeurs. Thiesse, A.-M. (1999). *La création des identités nationales. Europe XVIIIe – XXe Siècle*. Paris : Editions du Seuil.

Weber, M. (1968). *Methodologische Schriften*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.

Weber, M. (1968). *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.